

نگاهی به

آزمایشگاه ملی ماده چگال در پژوهشگاه

رضا عسگری*

تحقیق در فیزیک ماده چگال چه به لحاظ نظری و چه از نظر تجربی منجر به کاربردهای فراوانی شده است که از آن جمله می‌توان از ابداع و توسعه تراز سیتورهای نیمه‌رسانا و فناوری لیزر و دستگاه‌های بیمارستانی MRI نام برد. پدیده‌های متعددی وجود دارند که در چارچوب فناوری نانو مطالعه شده‌اند اما در حقیقت خاستگاه آنها علم ماده چگال بوده است. به طور مثال می‌توان به روش‌های مدرنی اشاره کرد مانند میکروسکوپ تونلی روبشی که براساس روبش سطح یک رسانا یا نیمه‌رسانای القا شده کار می‌کند. این وسیله نوک بسیار باریکی در حد چند نانومتر دارد و براساس تغییر در میزان جریان عبوری برحسب فاصله عمل می‌کند. از این دستگاه برای کنترل و مطالعه فرایندها در ابعاد نانو استفاده می‌شود. سیستم‌های زیادی از ماده چگال مانند نقاط کوانتومی یا SQUID وجود دارند که برای کاربرد در «محاسبات کوانتومی» پیشنهاد شده‌اند. ماده چگال همچنین کاربردهای مهمی در بیوفیزیک، مثلاً در تصویربرداری تشدید مغناطیسی، دارد. علم ماده چگال هم‌پوشانی بسیار زیادی با علوم دیگر مانند شیمی، بیوفیزیک، علم مواد، و مهندسی الکترونیک دارد. بنابراین، دامنه آن بسیار گسترده است و در زندگی روزمره با دستگاه‌ها و وسایلی سروکار داریم که روزی موضوع تحقیقی دانشمندان علم ماده چگال بوده‌اند.

در آزمایشگاه ماده چگال، کدوکا تجربی برای کشف خواص نوین مواد انجام می‌شود. کدوکا تجربی شامل تحقیق در اثرات حاصل از میدان‌های

علم ماده چگال به طور خاص به مطالعه خواص جدید و پدیده‌های نوینی از ماده می‌پردازد که حاصل برهم‌کنش نسبتاً قوی اجزای ماده‌اند. هدف غایی این علم، فهم پدیده‌ها و رفتارهای دسته‌جمعی اجزای ماده است؛ مواد مورد نظر یا به صورت طبیعی وجود دارند و یا مواد جدیدی هستند که به منظور خاصی ساخته شده‌اند. برای مطالعه آنها از قوانین مکانیک کوانتومی، مکانیک آماری، و الکتروپنایمیک استفاده می‌کنیم.

هدف اصلی فیزیک تجربی ماده چگال، تحقیق برای فهم رفتار ماکروسکوپی ماده چگال است که حاصل برهم‌کنش‌های میکروسکوپی بین اجزای تشکیل‌دهنده ماده است. مفاهیم اساسی ارائه شده در فیزیک ماده چگال غالباً تأثیر بسیار مهمی در دیگر موضوعات علم فیزیک داشته‌اند. باید یادآوری کرد پاسخ سؤالات جدید علمی را نمی‌توان در کتاب‌های استاندارد و درسی یافت. اساس آنچه که دانشمندان به آن باور دارند، نتیجه جمع‌آوری اطلاعات دقیق و تحلیل شواهد تجربی است. آزمایشگاه پایه اساسی و حیاتی علم است. در آزمایشگاه علم را یاد می‌گیریم، سؤال می‌کنیم، روش علمی برای مطالعه موضوع پیدا می‌کنیم، داده‌های مشاهده را جمع‌آوری می‌کنیم، آنها را تحلیل می‌کنیم و به دنبال سؤالات جدید می‌گردیم. به عبارتی، آزمایشگاه محلی است که به نیازهای پژوهشی پاسخ عملی می‌دهد.

* مدیر طرح ملی آزمایشگاه ماده چگال

یا مولکول‌ها را می‌توان در مکان‌های دلخواه و در دمای بسیار کم، محدود کرد. اتم‌های فوق‌سرد در کریستال‌های نوری به عنوان «شبه‌ساز کوانتومی» رفتار می‌کنند. با این روش می‌توان ساختارهای بسیار پیچیده را شبه‌سازی کرد و خواص فیزیکی و رفتار آنها را کنترل نمود.

اسپین ترونیک نیز حوزه‌ی جدیدی از فناوری است که در خصوص فرایند انتقال اطلاعات به کمک اسپین ذرات از آن استفاده می‌شود. در اسپین الکترونیک، اسپین ذرات نقش اساسی را بازی می‌کند و تراورد مبتنی بر اسپین بسیار مورد توجه است.

پژوهشگاه دانش‌های بنیادی با توجه به لزوم تشکیل آزمایشگاه‌های تحقیقاتی در کنار فعالیت‌های نظری، تأسیس آزمایشگاه ملی ماده‌ی چگال را در مهر ۱۳۹۳ در دستور کار خود قرار داد. این آزمایشگاه با نگاه ملی و مطابق با سند نقشه‌ی جامع علمی کشور که اولویت الف آن توسعه‌ی علم و فناوری به ویژه در مورد ماده‌ی چگال است، تأسیس گردید. مأموریت آن، کار تحقیقاتی درجه‌ی یک آزمایشگاهی در سطح ملی و بین‌المللی و حرکت در مرز دانش برای تولید علم و توسعه‌ی فناوری است. هدف مشخص آزمایشگاه، توسعه‌ی فناوری همراه با ارتقای دانش تجربی در رشته‌هایی از علم است که ارتباط تنگاتنگ با علم ماده‌ی چگال، بیوفیزیک و علم نانو دارند. وجود این آزمایشگاه در پژوهشگاه این امکان را فراهم می‌کند که همکاری نزدیک بین گروه‌های نظری پژوهشگاه (به‌خصوص پژوهشکده‌ی علوم نانو و گروه ماده‌ی چگال و مکانیک آماری پژوهشکده‌ی فیزیک) با پروژه‌های تجربی شکل گیرد. این آزمایشگاه همکاری‌های بین‌المللی با دیگر مراکز پژوهشی در دنیا دارد و بعضی از پروژه‌های تحقیقاتی خود را به طور مشترک با آنها انجام می‌دهد.

آزمایشگاه تحقیقاتی ما کار خود را با رویکرد پیشرفت در دو حوزه‌ی «فیزیک مواد دوبعدی کریستالی به خصوص اکسید گرافین (graphene oxide)» و «مواد دانه‌ای (granular materials)» و تعریف پروژه‌های متعدد در آنها شروع کرد. شش عضو پسادکتری با حمایت مالی بنیاد ملی خبگان و فدراسیون سرآمدان علمی کشور در آزمایشگاه کار کرده‌اند که سه نفر از آنها دوره‌ی پسادکتری خود را به اتمام رسانده و هم‌اکنون به صورت پاره‌وقت با آزمایشگاه همکاری علمی دارند و همچنین ۵ دانشجوی دکتری نیز با آزمایشگاه همکاری علمی دارند. اخیراً در جهت استخدام عضو هیئت

الکترومغناطیسی، اندازه‌گیری توابع پاسخ، خواص تراوردی و گرماسنجی است. روش‌های تجربی که به طور معمول به کار می‌روند عبارت‌اند از اسپکتروسکوپی با استفاده از اشعه‌ی X، نور مادون قرمز و پراکندگی‌های غیر الاستیک نوترون، مطالعه‌ی پاسخ گرمایی مانند ظرفیت گرمایی و اندازه‌گیری تراورد از طریق اندازه‌گیری گرما و هدایت گرمایی.

در آزمایشگاه ماده‌ی چگال همچنین به اندازه‌گیری‌هایی مختلف از طریق فرایند پراکندگی می‌پردازیم. پراکندگی اشعه‌ی X، فوتون‌های نوری و پراکندگی نوترون مصداق‌های آن است. انتخاب نوع پراکندگی به وضوح وابسته به محدوده‌ی انرژی مورد نظر است. نور مرئی در حدود 1eV انرژی دارد و برای کاربردهایی نظیر مطالعه‌ی ثابت دی‌الکتریک مواد و ضریب شکست از آن استفاده می‌شود. اشعه‌ی X با انرژی حدود چند keV خواص اتمی را آشکار می‌کند و برای اندازه‌گیری چگالی باری الکترون‌ها به کار می‌رود. نوترون‌ها به دلیل گشتاور مغناطیسی می‌توانند با الکترون‌های مغناطیسی جامد برهم‌کنش داشته باشند و بنابراین روش‌های نوترونی در بررسی ساختارهای بلورهای مغناطیسی با ارزش‌اند. از پراکندگی نوترون با انرژی حدود ۱eV تا ۱۰eV برای اندازه‌گیری در محدوده‌ی اتمی استفاده می‌شود و برای مطالعه‌ی پراکندگی هسته‌ها، اسپین الکترون‌ها و خواص مغناطیسی به کار می‌رود.

اندازه‌گیری‌های کولنی و پراکندگی مات نیز که توسط پرتوهای الکترونی با انرژی حدود چند صد eV انجام می‌شوند، برای بررسی غیرمستقیم چگالی الکترونی موضعی به کار می‌روند. الکترون‌ها به دلیل باردار بودن به شدت با ماده برهم‌کنش دارند و فقط تا فاصله‌ی نسبتاً کوتاهی به درون بلور نفوذ می‌کنند. همچنین اسپکتروسکوپی لیزر به‌عنوان وسیله‌ای برای مطالعه‌ی پدیده‌ها با انرژی‌ای در محدوده‌ی نور مرئی به کار می‌رود. به عنوان مثال، می‌توان به مطالعه‌ی رفتار اپتیک غیرخطی و گذارهای ممنوعه در مواد اشاره کرد.

در ماده‌ی چگال تجربی، میدان‌های مغناطیسی خارجی بسیار شبیه متغیرهای ترمودینامیکی عمل می‌کنند. با آنها می‌توان حالت ماده، گذار فازهای مجاز و خواص مواد را بررسی کرد. تشدید مغناطیسی هسته روشی است که در آن از میدان‌های مغناطیسی خارجی برای یافتن مدهای تشدید الکترون‌های منفرد استفاده می‌شود و می‌تواند اطلاعات فیزیکی در خصوص اتم‌ها، مولکول‌ها و ساختار باند الکترون‌ها با عناصر همسایه آنها را فراهم نماید. آزمایشگاه تشدید مغناطیسی هسته توسط میدان‌های مغناطیسی خارجی با قدرت حداکثر ۶۵ تسلا ساخته می‌شود.

روش موسوم به «نوسانات کوانتومی» یک روش آزمایشگاهی دیگر است که در آن از میدان‌های مغناطیسی بسیار قوی برای مطالعه‌ی خواص مواد مانند هندسه‌ی سطح فرمی استفاده می‌شود. اثر کوانتومی هال مثال دیگری است از کاربرد میدان مغناطیسی قوی برای مطالعه‌ی خواص توپولوژی ماده مانند اندازه‌گیری زاویه‌ی چرن-سایمون و عدد چرن.

به دام انداختن اتم‌های فوق‌سرد در ساختار نوری نیز یک روش تجربی متداول در فیزیک ماده‌ی چگال است. در این روش از لیزرهای نوری برای تولید طرح‌های تداخلی شبیه به کریستال استفاده می‌شود. در این وضعیت، اتم‌ها

دانشجویان تحصیلات تکمیلی با موضوعات پیشرفته آزمایشگاه و همچنین دعوت از محققان سرآمد برای همکاری با آزمایشگاه است. در این راستا ۴ کارگاه تخصصی و ۲۴ سمینار هفتگی برگزار شده است.

۳) سفرهای تحقیقاتی اعضا

آزمایشگاه، برقراری همکاری‌های علمی بین محققان داخل و خارج کشور را از اولویت‌های خود می‌داند و پروژه‌های بسیاری را به صورت مشترک با آزمایشگاه‌هایی در استرالیا، انگلیس، فرانسه، هلند، دانمارک، و سوئد تعریف کرده است. حمایت از ۵ سفر خارجی اعضای علمی آزمایشگاه، برای انجام اندازه‌گیری به روی نمونه‌های ساخته شده در آزمایشگاه و همکاری با محققان خارج از کشور از جمله اقدامات آزمایشگاه در این جهت است. سیاست کلی آزمایشگاه مبتنی بر افزایش این همکاری‌های بین‌المللی است.

۴) مهمانان خارجی

آزمایشگاه تاکنون میزبان ۷ محقق خارج از کشور بوده و بی‌شک در آینده میزبان محققان سرشناس بیشتری خواهد بود.

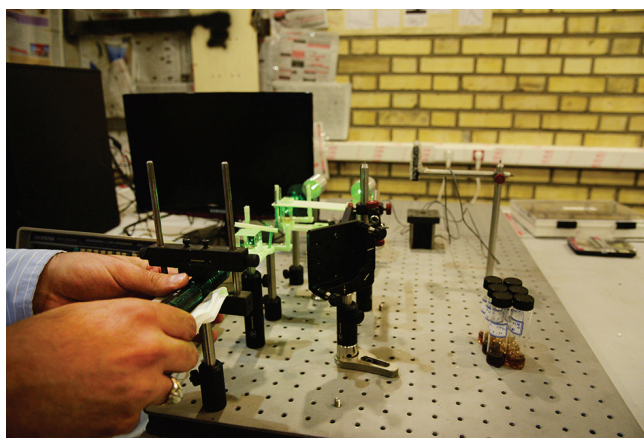
اعضای آزمایشگاه

علاوه بر اعضای شورای علمی آزمایشگاه (رضا عسگری، علی ناجی، مهرداد اتابک، نادر سید ریحانی، و امید اخوان)، اعضای علمی فعال در آزمایشگاه عبارت‌اند از سید حامد ابوطالبی، سید محمدرضا طاهری، و آتیه زمانی (پسادکتری)، نعیمه ناصری، مریم پاکپور، و داود نصرافهانی (محققان پاره وقت)، سالار عباسی، محمد قربانی، محمد حسن محمدزاده مقدم، محمد مهدی ترک‌زاده، و سارا مدنی (دانشجویان دکتری) و پونه اصلان پرویز و نرگس یعقوبی (دستیاران آزمایشگاه).

بعضی از پروژه‌های تحقیقاتی در حال اجرا در آزمایشگاه

- همان‌گونه که اشاره شد، یکی از موضوعات مهم که در دستورکار تحقیقاتی آزمایشگاه قرار گرفت مطالعه سیستم‌های کریستالی دوبعدی است. ساخت کریستال دوبعدی فلزی از موضوعات بسیار مهم و چالش‌برانگیز در این حوزه است و این پروژه با همکاری علمی محققانی از انگلیس و فرانسه در حال انجام است.

- کریستال‌های مایع مواد دوبعدی با وجود مساحت سطح بسیار زیاد و ویژگی‌های فوق‌العاده، می‌توانند کاربردهای وسیعی داشته باشند. تا به امروز روش‌های مختلفی برای تهیه مواد دوبعدی ارائه شده‌اند از جمله، روش رسوب‌دهی شیمیایی بخار و روش‌های مکانیکی و روش‌های الکتروشیمیایی و همچنین روش لایه‌برداری در حلال‌های مایع؛ اما این روش‌ها با هزینه بالایی دارند یا مناسب تولید برای مقیاس صنعتی با کیفیت مناسب نیستند. به همین دلیل، عمده فعالیت‌های گروه ما بر ساخت این مواد با کیفیت بالا و با روش‌های ساخت ارزان‌تر و

علمی برای آزمایشگاه نیز اقدام شده است.

برنامه مطالعاتی آزمایشگاه از آغاز زیر نظر شورای علمی آزمایشگاه بوده و تمام تصمیم‌سازی‌های علمی در آن شورا انجام می‌گیرد. اولویت نخست در آزمایشگاه، داشتن برنامه بلندمدت و تعریف پروژه‌های کلان و مشخص است. این پروژه‌ها قابل تفکیک به اجزاء کوچکتری هستند. فازهای مختلف پروژه کلان می‌باید نتایج محسوسی داشته باشد تا آزمایشگاه بتواند ضمن حرکت رو به جلو و رشد، توانایی ارزیابی خود را نیز داشته باشد. همچنین داشتن محققان کارآمد و با دانش و تجربه گسترده در امر آزمایشگاهی که بتوانند برنامه‌های علمی آزمایشگاه را به پیش ببرند از جمله پایه‌ای‌ترین نیازهای یک آزمایشگاه تحقیقاتی است و در نهایت، وسایل و دستگاه‌های پیشرفته متناسب با برنامه‌های آزمایشگاه نیز مورد نیاز است. شایان ذکر است که خرید تجهیزات تنها در صورتی انجام می‌گیرد که علاوه بر بررسی نیازمندی‌ها، دستگاه مورد نظر قابلیت کاربرد چند منظوره‌ای داشته باشد و مؤلفه‌های اضافی دستگاه تنها در صورت نیاز آزمایشگاه سفارش داده می‌شود. متأسفانه شاهد وجود دستگاه‌های گران‌قیمت با قابلیت‌های متعدد در آزمایشگاه‌های دانشگاه‌ها هستیم که تنها از بخش‌های محدودی از آنها و به صورت خاص استفاده می‌شود که این امر منجر به خسران در منابع می‌گردد. در این آزمایشگاه نسبت به مسائل حفاظتی، پاکیزگی و سلامت محیط زیست به شدت حساس هستیم به طوری که برای ورود به آزمایشگاه و کار با دستگاه‌ها، شخص باید در ابتدا امتحان HSE (Health, Safety & Environment) را بگذراند.

فعالیت‌های علمی آزمایشگاه از زمان تأسیس تاکنون

۱) چاپ مقالات علمی

با اینکه از زمان تأسیس آزمایشگاه مدت زیادی نمی‌گذرد موفق به چاپ ۸ مقاله تجربی در مجلات Q1 (دو مقاله با ضریب تأثیر بالای ۱۰) با آدرس آزمایشگاه شده‌ایم و سه مقاله دیگر نیز در مرحله داوری است. همچنین دو فصل از دو کتاب تخصصی نیز تحت آدرس آزمایشگاه به چاپ رسیده است.

۲) برگزاری سمینارها و کارگاه‌های تخصصی

یکی از برنامه‌های آزمایشگاه، کوشش برای ترویج علم آزمایشگاهی، آشنایی

ساده‌تر متمرکز شده است. خوشبختانه، نتایج اولیه در این زمینه بسیار امیدوارکننده بوده است. نمونه‌های به دست آمده با روش‌های SEM، TEM، XPS، XRD اندازه‌گیری شدند که نتایج تست‌ها بسیار قابل توجه بوده است و امیدواریم بتوانیم این پروژه را تحت عنوان پتنت به ثبت برسانیم.

- پروژه در حال اجرای دیگر، مطالعه نانوالیاف کربنی است. این نانوالیاف‌ها در واقع نانوساختارهای استوانه‌ای با لایه‌هایی از گرافین هستند، که رسانای مناسبی برای الکتروسیسته و حرارت‌اند و همچنین استحکام و انعطاف‌پذیری زیادی دارند. این گونه نانو الیاف از ترکیب محلول اکسید گرافین در یک محلول خاص تولید می‌شود و محصول نهایی یک ریسمان از صفحات اکسید گرافین است. این ریسمان پس از خارج شدن از محلول شست‌شو داده و به روش‌های مختلف، صفحات اکسید گرافین کاهش یافته تولید می‌شود. تست‌های مختلفی از جمله تست‌های حرارتی و ابرخازن بر روی این الیاف در حال انجام است.
- امولسیون‌ها دارای خصوصیات ویژه‌ای هستند. به عنوان مثال، امولسیون‌های پیگرینگ به دلیل خصوصیتی همچون پایداری بالاتر، استفاده مستقیم در نانوکامپوزیت و سادگی کاربرد نانوذرات در آنها به عنوان جایگزین عوامل سطح فعال (surfactant) مطرح شده‌اند. از ویژگی‌های ضروری نانوذرات مورد استفاده در این سامانه‌ها، قابلیت ترشوندگی آنها توسط هر دو فاز آبی و آلی است. اکسید گرافین، با برخورداری از ساختار شبیهیایی منحصر به فرد خود قابلیت تشکیل امولسیون‌های پیگرینگ را دارد. از جمله این خصوصیات می‌توان به گروه‌های اکسیدی مختلف نظیر هیدروکسیل، کریکسیل، و اپوکسید به همراه جزایر کربنی با هیبریداسیون sp^2 که بر روی آرایه دوبعدی از اتم‌های کربنی قرار می‌گیرند اشاره کرد. در این پژوهش قصد بر این است که اثر اندازه صفحه اکسید گرافین بر روی این قابلیت مورد بررسی قرار گیرد. آزمون‌های مختلفی برای ارزیابی نمونه‌های اکسید گرافین وجود دارد. به عنوان نمونه می‌توان به میکروسکوپ نوری، SEM، XRD، و XPS اشاره نمود؛ اندازه‌گیری‌ها در این پروژه در استرالیا و دانمارک در حال انجام است.

- اکسید گرافین به دلیل برخورداری از ساختار دوبعدی به طور ذاتی قابلیت تشکیل فاز نماتیک (nematic) را که یکی از فازهای سامانه‌های بلور مایع است دارا می‌باشد. در این پژوهش سعی بر این است که با در نظر گرفتن ساختار منعطف اکسید گرافین از یک سو و رفتار کلویدی آن در آب از سوی دیگر، رفتار بلور مایع آن در محیط‌های نمکی مورد بررسی قرار گیرد.

- با توجه به قابلیت اندازه‌گیری نیرو در تکنیک انبرک نوری، مطالعه خواص مکانیکی اکسید گرافین در حال انجام است. در این خصوص، میکروسکوپ تمام‌نگاری دیجیتال در حال ساخت است تا بتوانیم پروفایل سطح لایه‌های اکسید گرافین را مشاهده کرده با توجه به حرکت

برونی آنها، خواص مکانیکی آنها را بررسی کنیم. علاوه بر این، در حال بررسی امکان اتصال میکروکره‌های پلی استایرنی به لایه‌های اکسید گرافین هستیم تا بتوانیم آنها را به صورت مستقیم با تله نوری ارزیابی کنیم و خواص مکانیکی را به صورت مستقیم مورد بررسی قرار دهیم. همچنین به طور همزمان، خواص مکانیکی اکسید گرافین با روش‌های نظری در پژوهشکده نانو مطالعه شده است و امیدواریم نتایج تجربی و نظری در توافق خوبی باشند. هدف ما در این بخش گسترش همکاری‌های علمی این آزمایشگاه و پژوهشکده علوم نانو است.

- یکی از زمینه‌های پژوهشی در آزمایشگاه مواد نرم، مطالعه مواد دانه‌ای و دینامیک حاکم بر آنهاست. مواد دانه‌ای دسته‌ای از مواد نرم هستند که از ذرات مجزایی با ابعاد بیشتر از یک میکرومتر تشکیل شده‌اند و در حالتی نسبتاً چگال که در آن ذرات در تماس با یکدیگرند، قرار دارند. درک خواص فیزیکی و رفتار این مواد از اهمیت ویژه‌ای در حوزه صنعت و علوم همچون زمین‌شناسی و داروسازی برخوردار است. علی‌رغم اهمیت زیاد مواد دانه‌ای، به سبب رفتارهای دسته‌جمعی که اجزای این مواد در شرایط گوناگون از خود نشان می‌دهند، تحلیل کاملی از فیزیک حاکم بر این دسته از مواد هنوز میسر نشده است. در این میان، بررسی حرکت و نیروهای مؤثر وارد بر اجسام خارجی غوطه‌ور در محیط‌های دانه‌ای اهمیت فراوانی (در زمینه‌های مختلف از بیولوژی تا مکانیک شاره‌ها و طراحی ربات‌های پوششگر) یافته و اخیراً نیز مطالعه آن از جنبه بنیادی به کمک شبیه‌سازی و آزمایش مورد توجه قرار گرفته است. افزودن مقدار اندکی شاره به محیط‌های دانه‌ای به واسطه ایجاد چسبندگی بین‌ذره‌ای با تغییرات اساسی در خواص مکانیکی آنها همراه است. مواد دانه‌ای تر بخش عمده موضوع آزمایش‌های در حال طرح و انجام در آزمایشگاه مواد نرم را تشکیل می‌دهد که طی یک سال گذشته به شکل فعال و با جذب یک دانشجوی دکتری از پژوهشکده علوم نانو و با همکاری دیگر محققان پس‌دکتری و پاره‌وقت آغاز به کار کرده است.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که آزمایشگاه تحقیقاتی ماده چگال به تازگی کار خود را شروع کرده و با توجه به برنامه‌های بلندمدتی که برای آن طراحی شده امیدواریم یکی از مهمترین آزمایشگاه‌ها در سطح ملی و در سطح منطقه‌ای شود. برای رسیدن به این هدف علاوه بر تلاش خود، امیدواریم از حمایت‌ها و پشتیبانی مالی نهادهای بیرون از پژوهشگاه نیز برخوردار باشیم تا پروژه‌های تعریف‌شده را به سرعت و با نتایج عالی دنبال کنیم.

در خاتمه، لازم می‌دانم از آقایان سید حامد ابوطالبی، سید محمدرضا طاهری، و علی ناجی، که پاره‌ای از اطلاعات مذکور در این نوشته را در اختیار نویسنده قرار دادند، سپاسگزاری کنم.